

УДК 94(477.8)«1941»

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КИЇВСЬКИХ ВИКЛАДАЧІВ І НАУКОВЦІВ В 1941 РОЦІ

Ніколаєва Н.Б.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті йдеться про репресії, які були проведені чекістами в м. Києві одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. Проаналізовано архівні кримінальні справи на заарештованих викладачів і науковців Н. Калачевську, М. Марченка, виявлені в архівах НКВД-КГБ УРСР. Завданням цієї статті є проаналізувати причини та обставини арештів київських викладачів, проведених одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., прослідкувати долю заарештованих. У НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елементу». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян ставала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною. Саме тому одразу ж після початку німецько-радянської війни 22.06.1941 р. підозрілих людей, в тому числі науковців, було заарештовано чекістами. Проводячи такі арешти, співробітники НКВД намагалися посадити у в'язницю всіх, кого вважали «неблагонадійними» та «підозрілими».

Ключові слова: НКВД, Друга світова війна, німецько-радянська війна, арешти, репресії, чекісти, викладачі.

Постановка проблеми. Особливе місце у історії політичних репресій проти викладачів Київського державного університету (КДУ) займають ті репресії, які були проведені чекістами після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р.

Арешти викладачів були здійснені в перші ж дні після нападу німців. Це свідчить про наявність в системі НКВД-НКДБ УРСР таємних обліків (карток) щодо «неблагонадійних» осіб. Очевидно, що радянська влада стежила за «неблагонадійними», намагалася убезпечити себе від своїх же громадян, яких підозрювала у симпатіях до німців. На жаль, поки що інформація про те, як проводилася робота зі створення таких обліків, а також дані про всіх заарештованих викладачів – уривчаста і неповна. В архівах НКВД-КДБ на сьогодні вдалося виявити декілька характерних прикладів, які добре ілюструють арешти київських викладачів і науковців після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., і які варто розглянути детальніше. **Актуальність** цієї теми полягає в тому, що вона досі була маловивченою і про неї все ще небагато інформації у наукових публікаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання вкрай обмежена. На цю тему і досі вкрай мало публікацій. Саме тому вкрай важливо вивчати і вводити до наукового обігу раніше маловідомі джерела – архівні матеріали більшовицьких спецслужб. Прикладом того, як радянська влада заарештовувала підозрілих їй київських викладачів після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., можуть бути долі Калачевської Наталії Володимирівни, Марченка Михайла Івановича, Кримського Агатангела Юхимовича.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Наукова новизна цього дослідження полягає в тому, що в ньому до наукового обігу вводяться раніше маловідомі документи спецслужб СРСР, в першу чергу – матеріали архівних кримінальних справ на репресованих київських викладачів.

Метою цієї статті є проаналізувати причини та обставини арештів київських викладачів, проведених одразу після початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р., прослідкувати долю заарештованих.

Виклад основного матеріалу. Однією з заарештованих 22.06.1941 р. викладачів КДУ, запідозрених у «антирадянській агітації» та «антирадянських настроях», була Калачевська Наталія Володимирівна. Вона народилася у 1900 році в с. Гучин Чернігівської губернії (нині – Чернігівська область). У 1941 р. жила у м. Києві, на вул. Ворошилова (нині – Ярославів Вал), б. 14, кв. 42. За національністю – росіянка, громадянка СРСР. Була безпартійною. Мала вищу освіту. Її батько в царські часи був адвокатом, помер в 1921 р., мати – Калачевська Клавдія Степанівна, 1883 р.н., працювала в туберкульозному інституті завідувачем бібліотекою. Перший чоловік – Фойницький, з яким вона розлучилась ще в 1921 р. Другий чоловік – Шапоровський, помер в 1933 р. в м. Москві. Син – Шапоровський Володимир Георгійович народився в 1924 р., вчився у середній школі № 98 в м. Києві. Був у неї також прийомний брат – Дудка Ісак Іванович, колишній льотчик і офіцер царської та врангелівської армій. В 1939 р. був заарештований НКВС УРСР за т.зв. «контрреволюційну діяльність» і висланий в область Комі на 6 років.

На момент початку радянсько-німецької війни у червня 1941 р. Н. Калачевська працювала старшим викладачем англійської мови на факультеті західних мов та літератури у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка. Також була секретарем вченої ради факультету західних мов і літератури КДУ, а ще працювала в науково-дослідному інституті мовознавства при Академії наук УРСР над складанням англо-українського словника. На момент арешту вона мала практично готову наукову роботу – кандидатську дисертацію, яка була майже готова до публічного захисту. Ця біографічна інформація виявлена у офіційній анкеті заарештованої, складеній 26.06.1941 р. слідчим НКВД Аносовим, а також з протоколу допиту заарештованої і її листів з проханням про реабілітацію [3, арк. 1-7, 20-27].

За що ж чекісти заарештували Н. Калачевську? Уявлення про це дають матеріали архівної кримінальної справи № 37329-фп на викладачку, яка зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ).

22 червня 1941 р., тобто в день нападу Німеччини на СРСР, керівництвом НКДБ УРСР було

підписано ордер № 41 на арешт Калачевської Н.В. [3, арк. 3]. Поза всяким сумнівом, той факт, що ордер був підписаний в перший же день війни свідчить про наявність в НКВС-НКДБ УРСР компрометуючих матеріалів на Н. Калачевську, а також на інших запідозрених у «антирадянських настроях». Це і не дивно: перед війною чекісти уважно відстежували настрої населення і відмічали для себе «неблагонадійних». Вельми активно діяла чекістська агентура, яка писала доноси. Скоріше за все, існували окремі списки на осіб, запідозрених у «антирадянській діяльності» або ввійманих на антирадянських висловах. З початком війни «неблагонадійні» люди одразу ж, з першого дня війни – заарештовувалися.

23 червня 1941 р. співробітник НКДБ УРСР Григорович на підставі ордеру № 41 НКДБ УРСР від 22.06.1941 р. в присутності двірника Оленича Івана Мойсейовича та свідка Лихоцької Любові Андріївни провів обшук в квартирі Н. Калачевської [3, арк. 4].

28 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов розглянув матеріали на Калачевську Н.В. Він встановив, що на початку 1920-х рр. Калачевська Н.В. працювала в АРА (американській організації допомоги), а ще вирішив, начебто вона надавала активну допомогу та підтримку «контрреволюційній організації» (т.зв. Центр дії, 1923 р.) шляхом видачі її членам посилок, отриманих від АРА. Крім того, чекістам було відомо, що перший чоловік Калачевської – Фойницький був офіцером білої армії, а в 1924–1925 рр. був заарештований за «контрреволюційну діяльність» та засуджений. Н. Калачевська також надавала допомогу та підтримувала письмовий зв'язок з засудженим за «контрреволюційну діяльність» Дудкою Ісаком Івановичем. На думку чекістів, Н. Калачевська була «противником існуючого ладу, проводила антирадянську агітацію та брехала про керівників комуністичної партії та радянського уряду».

Перший і єдиний допит Н. Калачевської датований 22 липня 1941 р. Його провів все той же старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов. На розпитуваннях про зміст розмов з знайомими, можна сказати, слідство і закінчилось.

21 червня 1941 р. старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов (вже у Новосибірську) прийняв постанову про пред'явлення обвинувачення Н. Калачевській. У постанові знову зазначалися обвинувачення у зв'язках з АРА, «Центром дії», поширенні неправдивих свідчень про керівництво СРСР, занадто великий інтерес до політики Англії, намір зав'язатись з представниками англійського посольства для надання допомоги в боротьбі проти СРСР... Після пред'явлення обвинувачення слідчий ще раз допитував заарештовану, чи поширювала вона антирадянські чутки і брехню про керівників СРСР. Заарештована відповіла, що ні. У своє виправдання навіть сказала, що вона лише «захоплювалась мудрістю наших вождів». Що й казати, тюрма – не рідний дім, і щоб викрутитись годилися і такі зізнання [3, арк. 19].

Далі слідчий повідомив Н. Калачевській, що у слідства є інформація про бажання заарешто-

ваної зав'язатись з представниками англійського посольства і запропонувати надання потрібної допомоги в роботі проти СРСР, для чого планувався використати відрядження у Москву. Н. Калачевська відповіла, що ніяких подібних намірів вона не мала і в Москву їхати не збиралась.

Тоді слідчий заявив, що антирадянські висловлювання Н. Калачевської начебто підтверджувались документальними даними в вимагав відповідати по суті питання. Але Калачевська відповіла, що ніяких антирадянських висловлювань вона не говорила, і їх не могло бути [3, арк. 19-20].

16 серпня 1941 р. начальник управління НКВС по Новосибірській області капітан держбезпеки Бекман затвердив обвинувальний висновок у справі № 147620 на Н. Калачевську. Документ підготував старший оперуповноважений 5 відділу 3 управління НКДБ УРСР сержант держбезпеки Аносов, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР молодший лейтенант держбезпеки Лісний. На той час обвинувачувана Н. Калачевська утримувалася під вартою в тюрмі № 1 м. Новосибірська. Речових доказів за справою, як і слід було очікувати – не було.

Н. Калачевську обвинувачували за ст. 58-10 ч. 1 КК РРФСР (треба сказати, що чекістам не було принципово, за статтями КК УРСР чи РРФСР судити в'язнів). В документі зазначено, що «НКВС УРСР було отримано інформацію про злочинну діяльність Н. Калачевської», яка була заарештована 23.06.1941 р. і притягнута до відповідальності. Проведеним слідством (якщо це так можна назвати) було «встановлено», що Н. Калачевська «була антирадянськи налаштована і з січня 1941 р. за місцем проживання в Києві систематично проводила антирадянську агітацію, спрямовану проти керівників Комуністичної партії та радянського уряду». Про це, очевидно, були окремі свідчення когось з інформаторів НКВС, які зберігалися в справі в окремому пакеті, але до наших днів цей документ не зберігся, тому говорити про його зміст важко. Там же містилась інформація про намір Н. Калачевської зв'язуватись з працівниками англійського консульства для надання допомоги в роботі проти СРСР. Не забули і про роботу Н. Калачевської в АРА в 1922–23 рр., приписавши їй зв'язки з антирадянським людьми, членами контрреволюційної організації (центр дій), які отримували матеріальну допомогу з-за кордону у посилках. Тим не менше, обвинувачувана не визнала себе винною в цих злочинах. Врахувавши усе викладене (тобто власну брехню), автори обвинувального висновку запропонували слідчу справу № 147620 на Н.Калачевську передати Прокурору Новосибірської області для подальшого направлення на розгляд Особливої наради НКВС СРСР [3, арк. 22-23].

У витязі з протоколу № 74 від 12 жовтня 1941 р. Особливої наради при Народному комісарі внутрішніх справ СРСР зазначено, що вислухавши матеріали справи № 147620 на Н. Калачевську члени наради постановили запропорити її у виправно-трудоий табір строком на 3 роки, рахуючи строк з 23 червня 1941 р. [3, арк. 26]

Інформації про те, як склалася доля Н. Калачевської після звільнення, у справі, на жаль, немає.

Відновлення історичної справедливості щодо Н. Калачевської сталося лише в відновленій Українській державі. 4 січня 2000 р. Н. Калачевська була реабілітована прокуратурою Київської області. У висновку, підписаному в.о. прокурора Київської області державним радником юстиції 2 класу Г.П. Середою зазначалося, що Н. Калачевська була засуджена лише за агентурними наклепами, які нічим не були підтвержені. Крім того, вона була репресована позасудовим органом без будь-яких підстав, тому підлягала реабілітації [3, арк. 27]. Висновок уклав начальник відділу старший радник юстиції О.М. Ольховець. Таким чином, викладачці хоч і з запізненням, але все ж було повернуто добре ім'я.

Наскільки недовіркою ставилась радянська влада до українських радянських істориків після нападу Німеччини на СРСР 22.06.1941 р. свідчить доля вченого Михайла Марченка.

Марченко Михайло Іванович народився 19.09.1902 р. в с. Гатне Києво-Святошинського району Київської області. Його батьки були селянами, мати – Марченко Феодора Антонівна померла в 1911 р., батько – Марченко Іван Кирилович помер в 1933 р. Був одружений, дружина – Марченко Ксенія Іларіонівна, 1906 р.н., діти – Лариса 1924 р.н., Ніна 1929 р.н. та Анна 1929 р.н. Мав братів Василя 1905 р.н., Степана 1907 р.н. та Івана 1910 р.н. [2; 7].

М. Марченко закінчив у 1922 р. Боярський сільськогосподарський технікум, потім – інститут Червоної професури в м. Харкові, а у 1937 р. – його аспірантуру. У 1937–39 рр. був старшим науковим співробітником, зав. відділом історії феодально-кріпосницької епохи інституту історії АН УРСР. Одночасно читав лекції в Київському державному університеті [2; 7].

У жовтні 1939 р., після подій т.зв. «золотого вересня» (приєднання Західноукраїнських земель до УРСР) М. Марченко був призначений керівництвом УРСР на посаду ректора Львівського університету, яким залишався до серпня 1940 р., а за сумісництвом був професором кафедри історії СРСР Київського університету, старшим науковим співробітником і завідувачем сектором епохи феодалізму Інституту історії України АН УРСР (1941 р.). Висока посада у Львові дала можливість вченому ознайомитись з багатьма новими та цікавими документами з історії середньовічної України у львівських бібліотеках і архівах, та використати їх для написання своїх наукових праць. Зокрема, у 1940 р. М. Марченко захистив кандидатську дисертацію. Крім того, М. Марченко був наближеним до львівської влади, добре знав всіх радянських керівників міста і області, тому мав певний вплив на ситуацію у Львові. Тим не менше, у радянських партійних чиновників за 1939–1940 р. до нього набралось чимало претензій: то звинувачували, що він вивісив на університеті назву «Львівський український державний університет», то він без попередження проводив в університеті серйозні зміни, про що постфактум дізнавалися у обкомі КП(б)У і злилися за «відсутність субординації». Ректором Львівського університету М. Марченко пробув до кінця серпня 1940 р., коли керівництвом УРСР було прийнято рішення про його заміну на іншу людину [2; 4; 7].

В день початку радянсько-німецької війни 22 червня 1941 р. наркомом державної безпеки УРСР старшим майором держбезпеки П. Мешником було затверджено постанову про арешт М. Марченка. Постанову підготували старший оперуповноважений 3 відділу НКДБ УРСР сержант держбезпеки Пастухов, заступник начальника 3 відділу НКДБ УРСР лейтенант держбезпеки Шаров та начальник 3 управління НКДБ УРСР капітан держбезпеки Дроздецький. Вченому інкримінували «висловлення націоналістичних антирадянських поглядів» та «проявлення тенденції до організованої контрреволюційної роботи проти радянської влади». Також звинувачували в тому, що під час ректорства в Львівському державному університеті М. Марченко «грубо перекручував національну політику Комуністичної партії», «замість очистки університету від реакційних фашистських елементів фактично брав їх під свій захист і покривав їх ворожу діяльність». А ще чекісти у постанові на арешт написали, буцімто вчений «був тісно зав'язаний з націоналістичними елементами з числа студентів і професури, у своїх виступах і доповідях протаскував націоналістичні ідеї, вихваляв терористичні та еміграційні настрої, проходив за свідченнями зарештованих членів ОУН» [4, арк. 3-5]. Крім того, у чекістів були підозри, що вчений намагався уникнути від явки у військкомат. Що й казати, на видумування подібних фантастичних звинувачень слідчі НКВС були великі майстри, і давно набили на цьому руку.

Якби М. Марченку подібні звинувачення були пред'явлені в 1937 р., то він, скоріше за все, на волю б не вийшов. Але у 1944 р. ситуація була іншою: війська Червоної армії просувались на Захід, тому у радянської влади вистачало інших турбот, окрім розправи з політ'в'язнями. На користь вченого свідчила також його репутація, радянська освіта, робота в державних інституціях, відсутність стягнень. В результаті 8 лютого 1944 р. начальник управління НКДБ по Новосибірській області комісар держбезпеки Калінін затвердив постанову про припинення справи на М. Марченка у зв'язку з недоведеністю обвинувачень проти нього і недоцільністю подальшого утримання під вартою [4, арк. 150-151]. 12 лютого 1944 р. М. Марченко був звільнений з Новосибірської тюрми [4, арк. 152].

У подальшому вчений працював доцентом кафедри історії СРСР Новосибірського педагогічного інституту (1944 р.), доцентом кафедри історії СРСР Київського педагогічного інституту (1945–53 рр.). У КДУ обіймав посаду доцента (1953 р.), професора (1962 р.) кафедри історії СРСР історико-філософського факультету. У 1960 р. захистив докторську дисертацію на тему «Украинская историография (с древних времен до середины XIX в.)», був автором близько 80 праць з історіографії та історії України і СРСР. М. Марченко написав чимало праць, серед яких головними були: *Борьба России и Польши за Украину в другой половине XVII ст. (1654–1664)*. – К., 1941; *Украинська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX ст.)*. – К., 1959; *Історія української культури (з найдавніших часів до середини XVII ст.)*. – К., 1961. Помер М. Марченко 22.01.1983 р. в м. Києві [2; 5; 7; 8].

Висновки. Як видно з наведених матеріалів, у НКВД УРСР, вочевидь, існували «обліки неблагонадійного елементу». Саме наявність компрометуючої інформації про громадян ставала причиною їх арешту, навіть якщо інформація не була достатньо перевіреною. Саме тому одразу ж після початку німецько-радянської війни 22.06.1941 р. підозрілих людей, в т.ч. науковців, було заарештовано чекистами. Проводячи такі арешти співробітники НКВД намагалися запро-

торити у в'язницю всіх, кого вважали «неблагонадійними» та «підозрілими».

Треба сказати, що на сьогодні все ще мало інформації про те, скільки ж людей тоді потрапили під арешт та що з ними відбулося далі. У цій статті наведено лише найбільш показові випадки. Також все ще мало інформації про чекистів – виконавців арештів, та їх керівництво. Механізм репресій літа 1941 р. відомий у загальних рисах, але питання потребує подальшого наукового опрацювання.

Список літератури:

1. Агатангел Кримський – учений, письменник, українець. Збірник наукових праць. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 116 с.
2. Архів Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 1974. – Спр. 52-пвс на Марченка М.І.
3. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). – Ф. 6. – Спр. 37329-фп.
4. ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 31982-фп.
5. Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2004.
6. Кримський Агатангел Юхимович // Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України – 75. 1930–2005: Матеріали до історії / В.Г. Склярєнко (відп. ред.) – К.: Довіра, 2005. – С. 375–376.
7. Рубльов О.С. Маловідомі сторінки біографії українського історика. Михайло Марченко // УІЖ. – 1996. – № 1.
8. Учені вузів української РСР. – К., 1968.

Николаева Н.Б.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

РЕПРЕССИИ НКВД ПРОТИВ КИЕВСКИХ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ И УЧЕНЫХ В 1941 ГОДУ

Аннотация

В статье идет речь о репрессиях, которые были проведены чекистами в г. Киеве сразу после начала Великой Отечественной войны 22 июня 1941 г. Проанализированы архивные уголовные дела на арестованных преподавателей и ученых Н. Калачевскую, М. Марченко, обнаруженные в архивах НКВД-КГБ УССР. Задачей этой статьи является проанализировать причины и обстоятельства арестов киевских преподавателей, проведенные сразу после начала Великой Отечественной войны 22 июня 1941 г., проследить судьбу арестованных. В НКВД УССР, очевидно, существовали «учеты неблагонадежного элемента». Именно наличие компрометирующей информации о гражданах становилось причиной их ареста, даже если информация не была достаточно проверенной. Именно поэтому сразу же после начала Великой Отечественной войны 22.06.1941 г. подозрительные лица, в том числе ученые, были арестованы чекистами. Проводя такие аресты, сотрудники НКВД пытались посадить в тюрьму всех, кого считали «неблагонадежными» и «подозрительными».

Ключевые слова: НКВД, Вторая мировая война, немецко-советская война, аресты, репрессии, чекисты, преподаватели.

Nikolaeva N.B.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

REPRESSIONS AGAINST KIEV PROFESSORS AND RESEARCHERS IN 1941

Summary

Political repressions in Kyiv after the beginning of German-Soviet war in June 1941 are analyzed in this article. Author analyzed archival criminal cases of lecturers and research officers N. Kalachevska, M. Marchenko from the KGB archives. The objective of this article is to analyze the causes and circumstances of the arrests of Kiev teachers conducted immediately after the start of the German-Soviet war June 22, 1941, and also to follow the fate of arrested ones. In the NKVD of the USSR, obviously, there were «unreliable element counts». The presence of compromising information about citizens became the reason for their arrest, even if the information had not been sufficiently proven. That is why immediately after the start of the German-Soviet war on June 22, 1941 suspicious people, including academics, were arrested by the KGB. Conducting these arrests, the NKVD officers tried to imprison all the people whom officers considered as «unreliable» and «suspicious» ones.

Keywords: NKVD, Second World War, German-Soviet war, arrests, repressions, teachers.